

ÍNDEX

Pròleg	9
Els herois oblidats	11
Introducció	13
Els protagonistes	15
Context històric	17
Els fets	27
El final	71

PRÒLEG

Papa, què fas? —em pregunten la meva filla i el meu fill.

—Escric un petit pròleg per a un llibre —els dic jo.

—Ah! I de què tracta aquest llibre? —em pregunta la meva filla.

—Doncs de la història d'una guerra poc coneguda que el padrí del Joan i del Pep els explicava quan ells eren petits com vosaltres i que ara han decidit immortalitzar.

—Una guerra! —exclama el meu fill petit—. On la gent es mata?

—Sí, una guerra de fa cent anys, on la gent es matava, com en totes les maledides guerres. La majoria hi anaven per obligació i molts no tornaven a casa.

Soc dels qui, quan ens imaginem el passat, ho fem en blanc i negre. No sé si a vosaltres també us passa. Segurament deu ser perquè totes les fotografies i imatges de televisió que he vist de fa vuitanta, noranta o cent anys són en blanc i negre. Sovint penso com devia ser el poble i com devien viure aquella gent de la primeria del segle xx. Ho imagino fosc, sense electricitat a les cases ni als carrers, fredíssim i humit a l'hivern, carrers de terra enfangats a la primavera i a la tardor, i molta pols, calor i set a l'estiu.

Els qui sortosament no hem viscut aquells temps no podem fer altra cosa, com dic, que imaginar-los. Intentar pensar, per

reconfortar-nos una mica, que no devien ser tan durs per als nostres avantpassats. Tot i que, tal com li passa al personatge principal del llibre, arribar a casa —després d'un dia esgotador de feina al camp— i trobar-te que el carter t'ha deixat una notificació que t'exigeix incorporar-te a l'exèrcit perquè a alguns il·luminats se'ls ha acudit anar a fer la guerra, diguem que gaire divertit no devia ser.

Ara bé, un cop els autors em posen a les mans l'esborrany del llibre *De l'Urgell al Rif* i veig el magnífic treball gràfic que hi ha, em canvia de cop aquesta percepció que tenia del passat en blanc i negre. El llibre hi ha posat color, molt color —és magnífic— i, sobretot, molta llum en un fet bèl·lic com aquest sobre el qual no n'hi havia gaire.

He de reconèixer que no soc un expert en guerres, i menys en la Guerra del Rif, que amb prou feines l'havia sentida anomenar algun cop. De fet l'he descoberta plenament en aquest llibre.

La història que ens expliquen i ens dibuixen en Joan i en Pep es basa en el record de les vivències personals que els explicava el seu padrí Josep a la vora de la llar de foc a Ciutadilla. Coneixent els autors, em resulta fins i tot entenedidor imaginar-los de petits escoltant atentament el seu padrí, i dient-li "explica, padrí! Explica!" entusiasmats i a estones de ben segur embadalits. I no ho dic per dir, ja que els qui els coneixem una mica sabem que són entusiastes, optimistes

i fan les coses amb estima, dedicació i il·lusió.

Insisteixo que cal destacar com el magnífic grafisme d'aquest llibre et transporta de manera fidedigna i fins a l'últim detall a la primèria del segle xx: els llocs, els paisatges, els personatges, les vestimentes... A més, la concreció i fluïdesa del text fan que sigui més digerible bona part del referent del que succeí.

Els autors s'han submergit entre records, cartes personals del seu padrí i documents d'aquella època per relatar-nos una història d'un passat llunyà que no ha de ser oblidat. Una història de vida, de mort, de companyonia i de desesperació en la qual s'entreveuen tot un seguit de tics que en essència formaven part de la mentalitat imperialista dels qui durant aquells anys manaven a Espanya.

El contrast de la vida tranquil·la al poble de Ciutadilla —una vida austera i sacrificada però envejable pel que fa al ritme a què es vivia— amb el trajecte que fa en Josep, el protagonista —inicialment cap

al nord d'Espanya i tot seguit i de manera sobtada cap al nord d'Àfrica—, podia haver estat per a un home com ell en aquells temps un viatge i una aventura fantàstica, si no fos que el destí era un altre.

De l'Urgell al Rif relata una història real sobre una guerra cruel, miserable, silenciada i per tant desconeguda per la gran majoria de la gent, a la qual es va veure arrossegat el padrí dels dos autors com molts altres nois i homes a principis del segle xx.

Com a alcalde, però sobretot com a veí de Ciutadilla, vull reconèixer i agrair als autors tot l'esforç i tota la feina feta per aconseguir posar en relleu uns fets històrics molt reveladors que ens permetran a tots plegats descobrir una mica més d'un passat que, segons com, no sembla tan passat.

Gràcies per oferir-me participar en la vostra obra, ho faig sense experiència en aquest camp, però amb tota l'admiració i l'afecte que us tinc.

Òscar Martínez i Agustí

Alcalde de Ciutadilla

ELS HEROIS OBLIDATS

(Memòria històrica de la Guerra del Rif)

El 21 de juliol del 2021 es van complir cent anys del Desastre d'Annual, l'episodi més dramàtic de la Guerra del Rif. L'efemèride va motivar algun record periodístic de la tragèdia i una iniciativa del Partit Popular per tal que la infausta data fos declarada *Día de los Héroes de España*, però poca cosa més.

Evidentment, no queda cap protagonista d'aquella època, però sí que encara són vius —som vius— els d'una generació posterior que vam poder escoltar el relat personal dels testimonis d'aquells fets. És el cas dels germans Joan i Josep Maria Monyarch, el padrí dels quals, l'avi Josep, va fer el servei militar a l'Àfrica i va sobreviure per poder-ho explicar als seus nets. No va tenir aquesta sort el meu oncle, Tonet Mòdol, que va morir al Desastre d'Annual. La seva desgràcia pesa en el meu record d'infantesa com un neguit inacabat. El padrí Josep fugia de parlar-ne, com si volgués estalviar el record dolorós. Només la mare i, sobretot, la tieta Carme recordaven l'oncle tot sovint. La recordança les ajudava a curar la ferida.

El Desastre d'Annual va ser l'episodi més sagnant de la Guerra del Rif. Hi van morir entre vuit mil i tretze mil soldats espanyols a mans dels rifenys liderats per Abd el-Krim. Jorge M. Reverte, al llibre *El vuelo de los buitres*, descriu les atrocitats comeses pels revoltats. Tortures fins a la mort, amputació dels genitals de l'ene-

mic per posar-los-hi a la boca, aniquilació de soldats desarmats.

L'oncle Tonet, germà petit del meu avi, Josep Mòdol, era forner del regiment on va ser destinat al Rif. La família no va poder pagar les mil pessetes que costava alliberar-lo del servei militar. Quan van poder reunir aquesta xifra perquè tornés a casa, l'oncle Tonet va preferir acabar el període militar obligatori i estalviar la despesa a la família. Mai més se'n va saber res, de l'oncle. Ni com va morir, ni on va ser enterrat, si és que va ser enterrat. Només sabem que va ser un dels milers de morts que va costar la desfeta.

De l'oncle Tonet només va quedar la foto que la tieta Carme tenia penjada a la paret de la seva habitació. La tieta Carme li guardava la xicota per quan tornés del servei militar. Mai més no va tornar.

El padrí dels germans Monyarch, l'avi Josep, va poder tornar a casa després de moltes peripècies. Ara les podem reviure gràcies a la feina que el Joan amb els textos i el Josep Maria amb els dibuixos, ens presenten en aquest llibre, *De l'Urgell al Rif*, que és una estimable aportació a la memòria històrica. Una memòria que, en el cas de la Guerra del Rif, ha quedat somorta pel pas del temps, però també perquè no ha interessat reviure un dels episodis més oprobiosos de la història d'Espanya.

Josep Ramon Correal Mòdol
Periodista

INTRODUCCIÓ

El meu germà Pep i jo mateix vam ser uns "privilegiats", si es pot dir així, perquè els nostres padrins ens contaven històries a les èpoques d'estiu o al temps de collir les olives, a les tardes/nits d'hivern, a la vora de la llar encesa per resguardar-nos de les fredorades i del rigor del temps. No hi havia ni TV ni consoles i molt menys internet, ens conformàvem amb escoltar i fer anar la imaginació en relació amb aquelles històries que el padrí Josep ens explicava de la seva "guerra de l'Àfrica", que deia ell, i que no era altra que la revolta del nord del Marroc on va estar destinat a fer la mili a principis del segle passat.

Durant molt de temps, les històries van romandre dins la nostra imaginació, transmeses de manera oral, i no ha estat fins que els padrins i pares ja han desaparegut, desafortunadament, que ens hem compromès a fer visual aquella realitat, ara que encara tenim memòria. Es tracta d'explicar a altres generacions que aquells episodis, contats per una gent que els van viure, que eren prou interessants per ser recordats, ja que formen part d'una memòria històrica real i cruel.

Per a confeccionar els relats, hem fet una cerca de materials impresos i documentació de l'època per contrastar els documents de què disposava en Josep (diari de la mili, cartes, etc.). Pel que fa als fets més rellevants dels documents, també hem emprat la premsa escrita i la

documentació militar, en relació amb les dates que hi figuraven, per comprovar la coincidència dels relats amb els fets reals que van passar. Tanmateix, s'havia de donar un altre caire al format dels relats, per això vam pensar que fer un còmic per explicar-ho seria ideal per a aquest projecte.

El fil conductor d'aquest còmic és l'episodi de la mili d'en Josep al Marroc, on va viure una sèrie d'esdeveniments que poden ser extrapolats per tots aquells que van viure una situació semblant, sense deixar de banda que és una història personal i real. Cal, però, indicar que, per manca de documentació concreta, alguns personatges que hi surten no coincideixen amb els noms reals, així com algunes escenes que foren explicades de viva veu i transformades pel nostre imaginari. També hem volgut incloure aquest episodi en un context més ampli: el conflicte d'Espanya amb el Protectorat del Marroc. Per acotar-ho, hem establert que comença el 1909 amb l'atac dels rifenys a les mines que explotaven companyies franceses i espanyoles i que finalitza, després de moltes morts, l'any 1925 amb el desembarcament a Alhucemas de tropes francoespanyoles i la posterior rendició del cabdill Abd el-Krim l'any 1926 davant dels francesos.

Un altre aspecte que volem destacar és el de retre homenatge a tots aquells homes de pagès, treballadors del camp i de fàbriques, que van haver d'abandonar

les seves famílies i feines per anar obligats i deficientment preparats a “defensar” uns interessos que no tenien res a veure amb els seus, a unes terres alienes i llunyanes, i la majoria de vegades a morir. Molts homes de l’Urgell i de les terres de ponent van seguir aquest destí, entre ells en Josep Monyarch Terrés, fill de Ciutadilla, que va tenir la sort de poder ex-

plicar als seus nets aquella aventura de malson.

Voldríem fer un especial agraïment a l’Ajuntament de Ciutadilla i en concret a l’actual alcalde, n’Òscar Martínez, per la seva gentilesa en donar suport a aquest projecte i a en Ferran Grau Medà, company i amic nostre, per la revisió literària del text.

Josep M. i Joan Monyarch Callizo

Estiu de 2021

Pagès Editors

ELS PROTAGONISTES

Muley Ahmed ibn Muhammad ibn Abdallah al-Raisuli (1871-1925). Principal cabdill de les tribus del Yebala.

Francisco Gómez Jordana (1852-1918). Alt comissari d'Espanya al Marroc.

Domingo Arraiz de Condorena y Ugarte. General responsable de les defenses del Yebala el 1913.

Dámaso Berenguer Fusté (1873-1953). Alt comissari d'Espanya al Marroc substituït de Francisco Gómez Jordana.

Tinent Cipriano Vicente Gallo, del batalló d'enginyers de Sant Sebastià i cap del destacament on era en Josep Monyarch Terrés.

Manuel Miguel Fernández Silvestre (1871-1921). General que va esdevenir el principal responsable com a comandant en cap del desastre d'Annual.

En **Josep Monyarch Terrés**, fill de Ciutadilla (Urgell), soldat del batalló d'enginyers procedent de la companyia de Sant Sebastià, destinada a la construcció de defenses al Yebala (Ceuta) i protagonista d'aquesta història.

ALFONS XIII D'ESPANYA

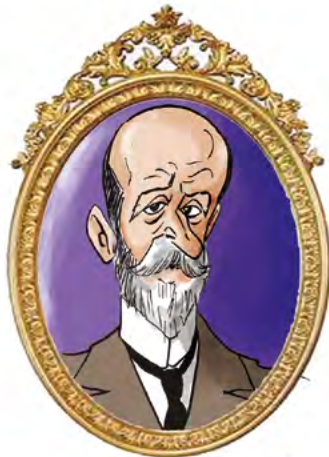
CLAUDIO LÓPEZ BRU
MARQUÈS DE COMILLAS

ÁLVARO FIGUEROA Y TORRES
COMTE DE ROMANONES

ANTONIO MAURA Y MONTANER
PRESIDENT DEL CONSELL DE MINISTRES

ARSENIO LINARES POMBO
MINISTRE DE GUERRA

CONTEXT HISTÒRIC

La presència d'Espanya al nord d'Àfrica és una història llarga i dolorosa que no l'honora. Si les noves generacions volguessin ser conscients de quin és el camí que no s'hauria d'haver seguit, no més hauria fet falta mirar enrere i estar una mica espantats pel sacrifici estèril de vides i béns sense més objectiu real que la reafirmació d'un poder militar ofensiu que havia complert el seu cicle i que hauria de desaparèixer, com les cuirasses, els cascs i les espases o les ballestes dels temps passats.

L'ocupació del nord d'Àfrica el 1904 se circumscriu a les ciutats de Ceuta i Melilla, les guarnicions de les quals estaven entretingudes en escaramusses amb els cabilenys, que tampoc volien subjugar-se o sotmetre's al sultà. Sota el pretext d'una acció de curt abast, es van enviar expedicions de reclutes a l'altra banda de l'estret. Però només serviren per posar en relleu la feblesa i el valor escàs dels recursos de què disposava l'exèrcit espanyol per a imposar la seva autoritat a unes persones que no volien reconèixer-la i que hi tenien tot el dret.

Per intentar justificar aquest sacrifici en homes i pesses, es va elaborar una fantasia com la de la missió civilitzadora d'Espanya a l'Àfrica, i ja Cánovas del Castillo (1828-1897) havia dit que el límit d'Espanya a l'Àfrica eren les muntanyes de l'Atlas. Joaquim Costa (1846-1911) es va deixar portar durant algun temps per aquest canal, tot i que sabia molt bé que

abans de portar la civilització a altres territoris calia conquerir el seu per a la vida i el treball. La missió d'Espanya a l'Àfrica no era el que el màuser o el Remington podien aconseguir, és clar. Però sota la cobertura d'aquest fet real, la intenció era impedir que qualsevol altra potència europea s'hi instal·lés.

A més, s'havien descobert algunes mines de ferro al Rif i el 1908 es va constituir la Compañía Española de Minas del Rif, de la qual el mateix comte de Romanones n'era un important accionista, i potser aquests interessos li van fer dir un dia que el Marroc havia estat per a Espanya l'última oportunitat que tenia per mantenir una posició important a Europa. El mineral del Rif s'havia d'exportar a través del port de Melilla, però el negoci no va anar com s'esperava, ja que el primer enviament que va sortir per a les fonderies europees va ser el que es va exportar el 1916.

El líder d'una cabila, El Roghi, s'havia dedicat a protegir els plans de l'empresa minera a canvi d'una retribució abundant, però per a El Roghi era impossible prevenir els atacs dels cabilencs al ferrocarril de l'empresa explotadora. Maura llavors va decidir castigar els insubmisos i enviar abundants tropes per a aquesta missió. Va fer cridar les reserves destinades al Marroc però va topar contra la resistència del poble espanyol a Aragó, a Catalunya i en altres llocs. Això va originar els sagnants esdeveniments de 1909, que van culminar amb l'execució de Fran-

A PRINCIPIS DE JULIOL DE 1909, ELS CABILENYS ES VAN REVOLTAR I VAN ATACAR LA MINA DEL COMTE DE ROMANONES A PROP DE MELILLA. LA COMPAÑIA ESPAÑOLA DE MINAS DELA RIF (CEMR) EXTREIA FERRO QUE ERA TRANSPORTAT A LA PENÍNSULA AMB ELS VAPORS QUE ESPERAVEN AL PORT DE MELILLA.

UNS DIES DESPRÉS, ES VA PRODUIR LA SEGONA DERROTA, LA DESFETA DEL BARRANCO DEL LOBO. UN GRAN ATAC DELS RIFENYS AL DESTACAMENT ESPANYOL. DESTRUCCIÓ TOTAL D'ARMAMENT I GRAN QUANTITAT DE MORTS I FERITS. L'ORGULL PATRI ERA TREPITJAT UNA ALTRA VEGADA.

NO PODEMOS CONSENTIR TALES TROPELIAS QUE MANCILLAN NUESTRO HONOR Y ARRUIANAN LOS INTERESES DE LA PATRIA. IHAY QUE VENGAR A NUESTROS HÉROES CAÍDOS POR ESPAÑA!
¡VIVA ESPAÑA!

DADAS LAS CIRCUNSTANCIAS, VAMOS A REINCORPORAR A LOS RESERVISTAS DE 1903 DE CATALUNYA.

cesc Ferrer i Guàrdia (1859-1909), un acte monstruós i arbitrari que ens va avergonyir davant l'opinió internacional. La civilitzadora Espanya havia de començar per civilitzar-se.

Si fins aquell moment l'oposició a l'aventura del Marroc s'havia limitat principalment als ambients llibertaris d'arrels profundes a Espanya, des de 1909 l'oposició va adquirir vigor a les files del socialisme marxista, i Pablo Iglesias Posse (1850-1925) es va convertir en l'impulsor de l'abandonament del Marroc. El crit "Maura, no!" fou tot un programa polític social d'unió i lluita contra una Espanya reticent a avançar cap a un món millor. En les primeres eleccions a les Corts, el socialisme marxista va tenir accés al parlament per primera vegada i va considerar això com una victòria important en la seva carrera.

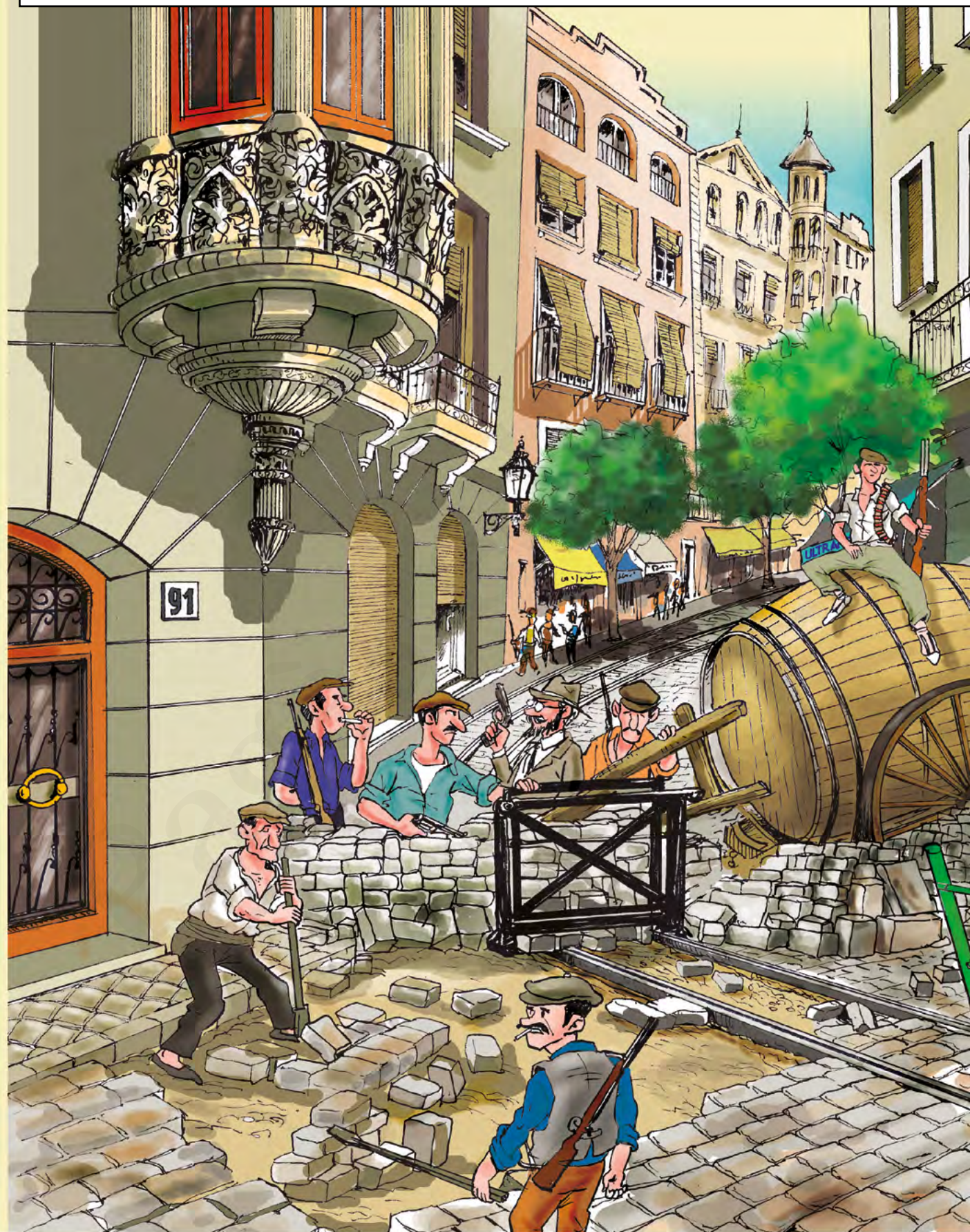
Però la inevitable penetració de França i l'amenaça aclaparadora d'Alemanya al nord d'Àfrica van fer que Espanya intensifiqués les seves campanyes de pacificació a sang i foc i va haver de suportar un desastre rere l'altre. L'àrea espanyola del Marroc no va significar res positiu i avantatjós, però va silenciar l'oposició a un futur Marroc francès. Tànger va ser exclòs del protectorat espanyol pel Tractat de 1912; la resta del territori sotmès a l'autoritat peninsular tenia poc valor, eren zones amb vida independent i autònoma, que no obeïen ni al califat ni al sultanat, malgrat les carreteres construïdes per Espanya. No es podia esperar una economia moderna i estable en aquests àmbits; també eren militarment indefensables i constituïen una amenaça permanent per a les tropes ocupants. Les cabiles d'aquestes àrees van arribar a unir-se, a vincular-se, a marxar juntes cap a objectius concrets contra els espanyols, quan es va sentir la presència de caps de prestigi, com Muley Ahmed ibn Muhammad ibn Abdallah al-Raisuli —El Raisu-

li— (1871-1925) i Muhammad Ibn 'Abd el-Karim —Abd el-Krim— (1882-1963).

Durant el període de la Primera Guerra Mundial l'ocupació espanyola no va tenir grans contrastos; els agents alemanys van incitar i van afavorir sobretot l'acció de les cabiles contra els francesos. El Raisuli, caracteritzat per la crueltat i pel despotisme, va prevaler al Yebala i es va imposar a les cabiles de la zona, amb l'ambició d'aconseguir un país independent sota el seu lideratge.

El Marroc era un pretext per a promocions fàcils de caps i oficials. El càrrec d'alt comissionat era l'aspiració suprema dels comandants militars, ja que des d'aquesta posició no havien de donar comptes a ningú. Mentrestant els polítics més liberals estaven contents, feien els ulls grossos davant la presència de l'exèrcit a l'altra banda de l'estret i els seus escrits i paraules no ofenien ni provocaven irritació en l'opinió pública, per a això era important que les baixes entre reclutes no s'esmentessin en circumstàncies crítiques. Però, de tota manera, l'aventura marroquina mai va ser popular. I si el 1909 Pablo Iglesias no va dubtar a demanar la retirada de l'exèrcit del Rif, amb motiu del desastre de juliol de 1921, el mateix Miguel Primo de Rivera (1870-1930) va sostenir que la sèrie de llocs militars aïllats sense aigua a l'interior de la zona era indefensible, i que romandre a Xauen, l'única conquesta d'algun mèrit en 1920, seria arriscar-se a un altre Annual. I es va atrevir a dir: "Abd el-Krim ens ha derrotat. Té l'immens avantatge del terreny i dels partidaris fanàtics. Les nostres tropes estan cansades de la guerra i ho han estat durant anys... Personalment estic a favor de la nostra retirada completament d'Àfrica i deixar-la a Abd el-Krim." La volubilitat del cabdill i la seva posterior acció a l'Àfrica des del desembarcament d'Alhucemas van determinar la seva opinió sobre els fets d'Annual.

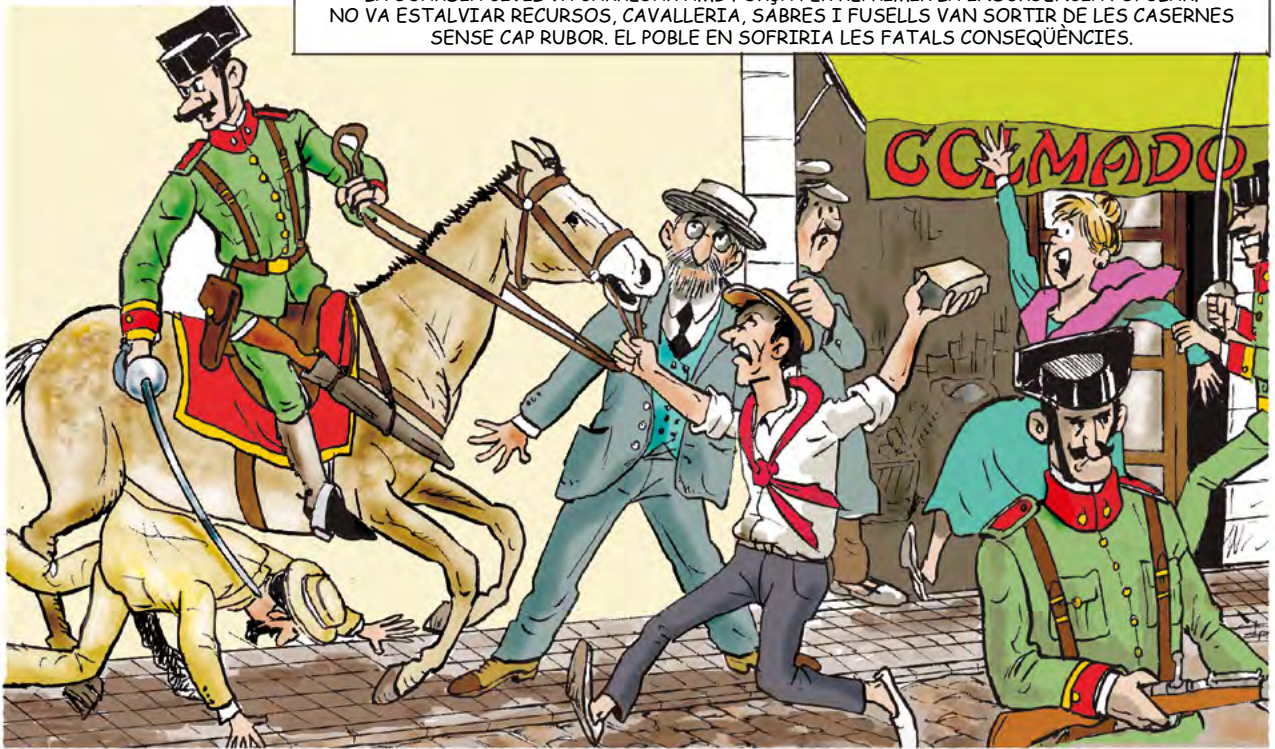
25 DE JULIOL DE 1909. FEIA CINC DIES QUE S'HAVIA APROVAT EN CONSELL DE MINISTRES, AVALADA PEL REI ALFONS XIII, LA LLEI DE MOBILITZACIÓ DE RESERVISTES PER AL SEU ENVIAMENT A LA ZONA DE MELILLA, ON EL DIA 9 HAVIA COMENÇAT LA GUERRA. AQUESTA MOBILITZACIÓ VA SER MOLT MAL ACOLLIDA PER LES CLASSES POPULARS, JA QUE LA LLEI PERMETIA L'EXEMPCIÓ DEL RECLUTAMENT A CANVI DE SIS MIL RALS, COSA QUE NO ESTAVA A L'ABAST DE LA MAJORIA. PER ALTRA BANDA, MOLTS RESERVISTES JA ESTAVEN CASATS I TENIEN FAMILIA AL SEU CÀRREC.

EL POBLE SURT AL CARRER, HI HA DESTROSSES D'ESGLÉSIES I CREMA DE CONVENTS. LA REPRESSIÓ DE LA GUÀRDIA CIVIL I LES FORCES DE CONTROL ÉS BRUTAL; HI HA MOLTS MORTS, FERITS I DETENCIONS. S'AFUSELLA ELS QUE ES CREU QUE SÓN ELS CAPS. ELS CARRERS SÓN PLENS DE BARRICADES, ÉS UN AIXECAMENT DE GUERRA. L'EPISODI VA DURAR DEL 25 DE JULIOL FINS AL 2 D'AGOST. AQUESTA SETMANA TRÀGICA VA FER QUE EL PRESIDENT DEL CONSELL DE MINISTRES D'ESPANYA, ANTONIO MAURA, FOS DESTITUÏT.

LA GUÀRDIA CIVIL VA CARREGAR AMB FORÇA PER REPRIMIR LA INSURGÈNCIA POPULAR. NO VA ESTALVIAR RECURSOS, CAVALLERIA, SABRES I FUSELLS VAN SORTIR DE LES CASERNES SENSE CAP RUBOR. EL POBLE EN SOFRIRIA LES FATALS CONSEQÜÈNCIES.

L'ABÚS DE FORÇA BRUTA I LA PREPOTÈNCIA DELS SERVENTS DEL REINO ERA PRESENT A CADA RACÓ DE BARCELONA I LES PRINCIPALS CIUTATS DE CATALUNYA.

vinos y picon

HI HAGUÉ MORTS PELS CARRERS, EMPRESONAMENTS SENSE CAUSA I AFUSELLAMENTS A MONTJUÏC.

LA SETMANA TRÀGICA, AMB UN BALANÇ DE MORTS, FERITS I EMPRESONAMENTS MOLT GRAN, NO HA SERVIDE RES. LA LLEVA DE 1903 JA ÉS A PORT ESPERANT EL VAIXELL QUE ELS HA DE DUR A MELILLA. MENTRESTANT, PASSEN L'ESTONA COM PODEN.

MELILLA YA NO ES MELILLA, MELILLA ES UN MATADERO DONDE VAN LOS ESPAÑOLES A MORIR COMO CORDEROS. LOS OBREROS DE LA MINA MUEREN A MONTONES PARA DEFENDER LAS MINAS DEL CONDE DE ROMANONES.

EL VAPOR ALCÁNTARA ES A PUNT DE SALPAR CAP A MELILLA DES DEL MOLL DE LA FUSTA.

POCS DIES DESPRÉS, EL CONTINGENT ESPANYOL VA PACIFICAR EL TERRITORI DEL PROTECTORAT. LES CABILES MÉS HOSTILS VAN CESSAR MOMENTÀNIAMENT ELS ATACS, PERÒ EL CONFLICTE, LLUNY D'ACABAR, ERA BEN VIU.

MENTRESTANT, A MADRID...

SEÑORÍAS, ES NECESARIO EXTENDER NUESTRO DOMINIO EN EL PROTECTORADO. NO PODEMOS PERMITIR MÁS INSURRECCIONES. HAY QUE SALVAGUARDAR NUESTROS INTERESES.

Amb la col·laboració de:

Ajuntament de Ciutadilla

© dels textos: Joan Monyarch Callizo, 2022
© de les il·lustracions: Josep Maria Monyarch Callizo, 2022
© de les fotografies: els seus autors i arxius corresponents, 2022
© dels pròlegs: Josep Ramon Correal Mòdol i Òscar Martínez i Agustí, 2022

© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2022
Sant Salvador, 8 – 25005 Lleida
www.pageseditors.cat
editorial@pageseditors.cat

Primera edició: març de 2022
ISBN: 978-84-1303-356-3
DL: L 179-2022
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L
www.bobala.cat

◀ imprès a lleida ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.